

ԱՊ *

Շապինո— լանդի ճանապարհը և Երևայնները, լանդալան այգի. Շապինո—
 լանդ. նորա արշահագրո—լի—նները. Ելեղէյո— նիարագրո—լի—նը. Էոյա—
 կապ Էոյեր և Եղանապներ. Ռ—ա շինո—լի—ններ. Կապանապարէր. Գոմ,
 Վրապոյ. Գերեղանապոսն. լանդի պապոս—լի—նը. Ռաբանո—լի—նն լի—նը.
 Շապինեան:

Բարձրացէք այժմ դէպի Հասանքեանդի վերայ կախուած
 ժայռերի արեւելեան լանջը, անցէք այդ նեղ ելեէջներով եր—
 կու ահագին ժայռերի միջից և լերան արեւելեան լանջում
 դուք կգտնէք վանքապատկան հոյակապ շինութիւններ: Կա—
 մաց կամաց բարձրանումէք Հասանքեանդի դէպի արեւելք,
 եթէ ոտով էք՝ շնչասպառ էք լինում, եթէ ձիով էք՝ ձին սաս—
 տիկ է հեթում: Ահա բաւական բարձրացաք: Հասանքեանդը
 իւր շրջապատ այգիներով, գետակով և բլուրներով դրած է
 ձեր ոտքի տակ: Իսկ ձեր գլխի վերը՝ աջ և ձախ կախուած են
 զիմագիր ժայռերի գագաթները: Դուք անցնումէք թէև նեղ
 կոպարով, բայց զովանումէք խիտ անտառի ստուերում, լսում
 էք ձեր ոտքի տակ հոսող վճիտ առուակի խոխոջիւնը: Ձեռք
 բարձրացրէք և այդ ծառից պոկեցէք կարմիր սալոր, միւսից
 ուն՝ և երրորդից դեղին սալոր: Կամենաք խաղող, բայց նա ման—
 րապտուղ է, վայրենացիլ է, բարձրացել է ծառերի վերայ: Այդ
 պտղատու ծառերի մէջ կան խառն և անպտուղ ծառեր:

Երկինքը պայծառ է, արեգակը սփռում է իւր այրող ճառա—
 գայթնները: օրը տաք է և ամեն մի կենդանի որոնում է իւր հա—
 մար աւելի զով տեղ: Այս անտառի մէջ կարող են լինել զանա—
 զան վայրենի կենդանիք: Ահա ձեր աջ կողմում խիտ մացա—
 ռուտի մէջ սաստիկ ճայթիւններ է լսում, իսկ դուք ոչինչ
 չէք նկատում: Ճայթիւնը շարունակւում է և սակաւ առ սա—
 կաւ հեռանում: Ի՞նչ պէտք է լինի դա: Մացառուտից փոքր
 ինչ այն կողմի, վարելահողի մէջ յանկարծ ձեր առաջ կանգ—

(*) Սկիզբն տես «Փորձ» ամսագիր. 1877 թ. Թ. Գ. ԴԼ. Ա—Ե. Թ.
 Դ. ԴԼ. Զ—Ժ. 1877 թ. Թ. Բ. ԴԼ. ԺԱ—ԺԶ. Թ. Դ. ԴԼ. ԺԷ—ԻԲ.
 1879 թ. Թ. Ա. ԴԼ. ԻԳ—ԻԵ. Թ. Ժ. ԴԼ. ԻԶ—ԻԸ. 1881 թ. Թ. Գ.
 ԴԼ. ԻԹ—Լ. Թ. Դ. ԴԼ. ԼԱ. Թ. Ե—Զ. ԴԼ. ԼԲ և ԼԳ.

նում է սրտաճաք արջը: Խեղճ գաղան, ինչի՞ պէտք է վախենա՞ս՝ երբ քեզ ամենեւին հալածող չկայ այս բոլորիս, կ'սնգնիր տեղներնք քեզ, գուցէ մեղանից շատերը ամենեւին արջ չեն տեսած: Բայց վախկոտ գաղանը իւր վերջին հայեացքը արձակեց մեզ վերայ և անհետացաւ միւս մացառների մէջ:

Դուք այնուամենայնիւ շարունակումէք ձեր ընթացքը նոյն նեղ ճանապարհով, ծառերի տակից, առուակի ափերով: Զիտնցը սանձաթող արած՝ դուք դեռ ևս մտածումէք արջի վերայ, որ յանկարծ ձեր ձին խրտնեց, արագ յետ շրջուեց, ձեր գլուխը դիպաւ ծառի ճիւղերին. իզուր խրատում էք մտրակով ձիուն, ըստորում այդ օրուայ այդ տաք ժամանակ մերձակայ բոլոր ժայռերից ժողովում են այդ անտառի մէջ, առուակի վերայ բազմաթիւ կաքաւներ: Չպէտքէ մոռանալ որ այդ թըշուառ թռչունները անթիւ թշնամիներ ունին. աղուէսը, բազէն, արծիւը, մարդը և այլն. ամենքը նորանց թշնամիներն են, ապա ի՞նչպէս չվախենան խեղճ թռչունները, Հեռուից լսելով որ և է ձայն, ճայթիւն, պայթիւն, և այլն, բոլորը ժողովում են մի թփի տակ և յապառ մոռնում, հէնց որ վտանգը մօտենում է, նոքա խմբովին յանկարծ թեւերը իրար զարկելով թռչում են միասին այնպէս որ նորանց թեւերի թրթիւղուց ոչ միայն ձեր ձին այլ և դուք կզգաք բոլորական սարսուռ:

Արդեօք այս ի՞նչ անտառ է ընկած երկու սարի ձորակի մէջ, սառնորակ առուակի լայն ափերը զարդարող, որ բաղկացած է գոյն զգոյն սալօրի, վայրենացած խաղողի և այլ պտղատու և անպտուղ ծառերից: Հարցը պարզ է և լուծելը դիւրին: Այս անտառը վայրենացած այգիներ են, որոնք երբեմն պատկանելիս են եղել Շատինու վանքին, որոնք մշակուած և փայփայուած են եղել նոյն վանքի այժմ՝ անհետացած միաբանութեան ձեռքերով:

Հայոց ազգի այս տեղի երբեմն անապատական մրջինները կորել՝ անհետացել են առանց պատմութեան, յիշատակարանի, անուան և աւանդութեան, իսկ նոցա երկրագործական արդիւնքը մնացել՝ հասել են մինչև մեր օրերը և նոքա փոխանակ վանքին կամ մարդկանց ժառանգութիւն լինելու՝ դարձել են արջերի, կաքաւների և այլ վայրենի կենդանիների և թռչունների բնակարան. . . . :

Դուրս գանք այս անտառից դէպի սարերի հարթավայրը: Մեր առաջ ահա բացւում է մի լայնահաստ սարալանջ, որ արեւմուտքից դէպի արեւելք աստիճանաբար բարձրանում է դէպի Թաթևաշուք-լան երկնաճեմ լեռան գագաթը: Յիշատակած լանջի վերայ, անտառի բերանում սիւռուած են Շառինու վանքի տըխուր աւերակները:

Շառինու վանքը դրած է լեռնակաթսայի մէջ, ինչպէս ասացի թաքեադոնդուրանի արեւմտեան լանջում: Վանքի արեւմտեան բնական պարիսպը կազմում են այն երկու ահագին ժայռերը, որոնք իջնում են դէպի Հասանի գիւղը, դէպի Ալագետ գետի ձախ ափերը: Ժայռերից հարաւայինը շարունակւելով դէպի արեւելք՝ միանում է Թաքեադոնդուրանի փեշերի հետ և կազմում է յիշեալ կաթսան, Շառինու վանքի այժմեան յատկավայրը:

Մօտենանք վանքի պարսպին: Վերջինը քառակուսի է, լայնահաստ և քարաշէն: Նորա հարաւային պատը, որի վերայ շինած են շատ խցեր, սրբատաշ է, իսկ մնացեալ երեք կողմերի պատերը հասարակ, անտաշ քարերից են, Պարիսպը ունի երկու դարբաս, մեծը արեւմտեան կողմում, իսկ փոքրը—արեւելեան: Մեծ դարպասով մենք մտնենք պարսպի ներսը: Ո՛հ, ի՞նչ ահռելի քարակոյտեր են միմեանց վերայ թափուած ու վայրենի կանաչ ու չորացած խոտերով խճճուած: Այդ քարերը թափուած են բազմաթիւ շինութիւններից:

Նկեղեցին կանգնած է պարսպի մէջ տեղ, մեծ է, ձևը սագաշէն, ուրեմն առանց գմբեթի: Շինուածքը կրաշաղախ է, մեծամեծ կապոյտ քարերից, բայց ոչ սրբատաշ: Տանիքը ամբողջ է և մեծ սալաքարերով ծածկուած: Տանիքի հարաւային մասի սալածածքը թափուած է բաւականին:

Նկեղեցին ունի երեք դուռն՝ հարաւային, հիւսիսային և ամենագլխաւորը՝ արեւմտեան պատի մէջ:

Նկեղեցու հարաւային դրան վերը, արտաքին կողմից զրած է, « ես Տէր Սարգիս տիի սուրբ Մարտիրոսի իւր մօտաք ու Անգեղի ու Նդինս ժողովրդի սուրբս . . . »: Թէպէտ երևում է, որ այս արձանագրութիւնը բերուած է այլ տեղից, բայց ամուս որ մի մասը եղծուած է: Այստեղ յիշւում է Անգեղ և Նդինս: Առաջին բառի վերայ ես բաւականին խօսել եմ՝ Ի՞նչ նամա

կուսմս. իսկ երկրորդ բառի նշանակութեան վերայ կ'յիշեմ՝ երբ կհասնենք Ալազետազ գիւղը: Սոյն այս հարաւային դռնից դէպի արեւմուտ գրած է «Բարեպաշտ յիշխանին Սմբատայ ես Վահրամ և ամուսինն իմ և որդիքն իմ Սմբատ, Ուքան տփաք Վաղցանոյ ուռոց արտն ի սուրբ Սիոնո: Գ. Ժամ, Բ. ինձ, Ա. ամուսինն իմայ...»: Այս արձանագրութիւնը ևս եղծուած է և բերուած է այլ տեղից:

Արեւմտեան դրան առաջ, արտաքին կողմից շինած է նախագաւիթ սրբատաշ կապոյտ քարից, կամարակապ, չորս հիւսիսային և չորս հարաւային, ընդ ամենը ութ սիւնի վերայ հաստատուած, որոնք արդէն խոնարհուած են: Կանգնեցէք այս նախագաւթում և նայեցէք եկեղեցու դրան վերը, ուր կտեսնէք դրան վրայի մեծ սալաքարի ճակատի վերայ հազիւ նշմարելի՝ սև ներկով գրած «Շինեցաւ եկեղեցիս թիվին ՌՃԴ. (1104):» Սորանից վեր, պատի մէջ հագուցած է միջին մեծութեամբ սպիտակ մարմարին խաչքար, իբրև յիշատակ Զուղայեի մահտեսի Յակոբին՝ հայկական 1105 կամ փրկչական 1656 թուականին: Քարը ներկայացնում է խաչ՝ իւր պատուանդանի մօտ ծնկաչաք աղօթող մի ծերունի, իսկ երկու կողմում սրաթռի քերոքէ և սերոքէ: Խաչքարի վերայ արձանագրուած է «Սուրբ խաչս յիշատակ է մահտեսի Յակոբ Զուղայեցուն և ծնողաց Աւագին, Եղիսաբեթին, թիվին ՌՃԵ. (1105):» Սորանից վեր նշմարելի է մի այլ խաչքար հասարակ քարից՝ «զՍտեփաննոս յիշեցէք ի Տէր:»

Յիշեալ Զուղայեցի Յակոբը եղել է վաճառական, ըստորում պորտալի հիւսիսային պատից դուրս գերեզմանատան մէջ կանգնեցրել է 1661 թուին՝ մի խաչքար ևս, որի արձանագրութիւնը յիշումէ նոյն մահտեսի Յակոբ Զուղայեցուն և անուանում է վաճառական:

Կանգնելով եկեղեցու շէմում՝ դուք տեսնում էք կախած փայտեայ դուռը, որ շինել է Հասանի գիւղի Ժողովուրդը. սակայն շէմի վերի փայտը, որի մէջ հագուցած է դրան ոտը, անկասկած շինած է եկեղեցու կառուցման հետ: Նոյն դրան պատի մէջ շինած է փայտէ նիգի տեղը, բայց նիգը չկայ:

Մի քայլ առաջ գնանք դէպի ներս: Ահա մեր աչքի տուած կանգնած է տխուր եկեղեցու տխուր բեմի վերայ վէմ քարը:

Նորա վերայ բազմած չէ ոսկեզօծ սկիհը, զգեստաւորուած պատարագիչ քահանան չէ երեւում և դողդոջիւն մատներով չէ արտայայտում « խաղաղութիւն ամենեցուն » բառերը: Դպիրների ձայնի արձագանգը այլ ևս չէ լուում այդ տխուր կամարների տակ: Տաք ջրի գոլորշին չէ բարձրանում աւազանից և մկրտուող մանկան ճիչը յաւիտեան կտրուած է: Այդ ամենի փոխարէն ձեր ականջին թնդաց աղաւնիների թւերի թնդիւնը, որոնք ձեր ներս մտնելուց վախեցան թե թեւի զարկելով դուրս թռան լուսամտներէից:

Եկեղեցու երկարաձև և դեռ ևս ամբողջ կամարը ամրացած է չորս քառակուսի քարաշէն սիւների վերայ: Ութ լուսամուտ լուսաւորում են նորա ներսը: Առաստաղի փղբրիկ, նեղ անցքից կախում էին երբեմն զանգակների պարանները: Պատերի զանազան տեղերում կան մինչև հինգ խուլ պատուհաններ: Այլ և այլ տեղերից և գերեզմանատներից բերած խաչ քարեր դրած են պատերի մէջ: Կամարակապ աւազանը զետեղուած է հիւսիսային պատում: Կրաշաղախ զանգուածով կուած է եկեղեցու յատակը: Նայեցէք դէպի առաստաղ. այն տեղ, կամարի տակ, դեռ ևս կախուած են չորս հատ երկաթեայ կարթեր, որոնք այլ ևս չեն ճնշում լուսափայլ ջահերի ծանրութիւնից, բայց կամաց կամաց մաշում են ժանգից:

Բեմի իւրաքանչիւր կողմում կայ մի մի կամարակապ աւանդատուն: Հիւսիսային աւանդատնից մի փղբրիկ պատուհանի միջից բացւում է ծածուկ մոլթը ճանապարհ, իբրև պահարան, որ աստիճաններով բարձրանում է մինչև տանիքի տակը և այն տեղ միանալով նոյնպիսի պահարանի հետ, որ գալիս է բեմից, երկուսը մի ընդհանուր պահարան կազմած գնում են տանիքի տակով մինչև եկեղեցու արեւմտեան կողմը: Երեւում է որ ահի և վտանգի ժամանակ այդ տեղ թագցնելիս են եղած եկեղեցու զարդ ու զարդարանքը:

Եկեղեցու բեմը բոլորովին ամբողջ և յատակը կրամածով կուած է: Նորա վերայ շարուած են կաւէ ճրագարաններ, խնկի, մոմերի և ածխի մնացորդք: Նոքա մերձակայ հայ գիւղականների ջերմեռանդութեան նշաններն են: Սեղանի երկու կողմից երեք երեք աստիճանով բարձրանում էք դէպի բեմը, ուր անշարժ կանգնած է սեղանաձև վէմ քարը ամրացած միւս քարի վերայ:

Բեմի պատերը տակաւին կրում են իւրեանց վերայ ըստ մեծի մասին խանգարուած՝ Աւետարանից առած գոյն զգոյն իւղաներկ տեսարանների մնացորդք, որոնց իւրաքանչիւրի տակ հայկական սեւ տառերով դրոշմած է «Որհալուայ» «Վերհապուհ» «Գարննէյ»:

Բեմի պատի մէջ շարուած են հինգ հատ պահարան, որոնցից մինը ունի փոքրիկ աւազան քարէ խողովակով դէպի վայր, երեւի ժամարարի ձեռքերը լուանալու համար: Իսկ միւսից բարձրանում է ծածուկ ճանապարհ դէպի տանիք, որի մասին վերը արդէն յիշեցի: Ահա սրբա են այն բոլոր նիւթերը որ կարելի է զննել եկեղեցու մէջ: Այժմ դուրս գանք և նկատողութեան առնենք նորան շրջապատող շինութիւնները:

Ամենից հոյակապ, ամենից շքեղ, ամենից մեծածախ, հարաւային պարսպապատին կից երկայարկ շինութիւններն են: Վերին յարկը շաւեշար խցեր են, իսկ ստորինը՝ սեղանատներ: Այս բոլոր շինութիւնները ամբողջովին, նոյն և հարաւային պարիսպը սրբատաշ կապոյտ քարից են կազմած, խուցերը ցեւաշաղխաւ, իսկ մնացեալը՝ կրամած: Որովհետեւ վանքի տեղադրութիւնը բաւականին թեք է հիւսիսից հարաւ, հետեւաբար հարաւային պարիսպը շատ բարձր է: Վերջինը իւր արտաքին կողմում՝ յենուած է ամրութեան համար երեք միմեանց հաւասար հեռաւորութեամբ կիսաբոլորակ բրգերի վերայ, մի մի արեւելեան և արեւմտեան ծայրերում, իսկ երրորդը նորանց մէջ տեղը: Իւրաքանչիւր բուրգ բովանդակում է իւր մէջ սենեակներ: Բոլոր խուցերի լուսամուտները բացւում են դէպի դուրս, դէպի հարաւ, իսկ գոները՝ դէպի հիւսիս, դէպի պարսպի ներսը:

Անցնենք պարսպի ներսը: Բոլոր խցերի առաջ եղել է մի հասարակաց սրահ երկարութեամբ արեւելքից արեւմուտք, այժմ լիովին խոնարհուած: Խցերի միջին տեղը իւր առանձին կամարաշէն սրահով կանգնած է մի սենեակ, որից աջ և ձախ, այսինքն դէպի արեւելք և արեւմուտք միաշար ձգւում են իւրաքանչիւր կողմում քսանչորս միանման կամարածածք խցեր, մեծ մասի առաստաղները խոնարհուած: Ուրեմն, այդ կարգի բոլոր խցերի թիւն է քսան և քսու: Իւրաքանչիւր խուց ունի մի հատ լուսամուտ որ նայում է դէպի հարաւ, ըստ որում հարաւային պարիսպը կազմում է այդ խցերի և սեղանատների յե-

տեղի պատրւ։ Արեւելեան շարքի արեւելեան ծայրի սենեակի դրան վերը փորագրած է «Տէր Յովհաննէս»։

Վերը յիշած առանձնակի որահօլ շինած սենեակը միւս քսան և չորս սենեակներից աւելի արձակ է։ Շեմի ճակատին դրոշմած է «Տէր Աստուած Յիսուս Քրիստոս»։ Այս սենեակի ընդարձակութիւնը, մէջ տեղ լինելը և այլ նշանները իրաւունք են տալի կարծելու թէ դա վանահօր կացարանն է և զետեղուած է միջին բուրգի մէջ։

Մանենք ներս։ Արեւմտեան պատի մէջ երեւում է կամարակապ հնոց (բուխարի), լուսամուտը շատ բարձր է և նայում է դէպի հարաւ։ Սենեակի արեւմտեան պատի մէջ կայ փակ պատուհան՝ մի սալաքար յարմարութեամբ բերանին հագուցած։ Այս ի՞նչ բան է, գուցէ ստորերկրեայ ճանապարհ է։ Վերցնենք բերանի քարը. «Հ» որքան նեղ է բերանը և ներսը մութ։ Եւ այնուամենայնիւ պէտք է մտնեմ, թող տանի ուր կուգէ։ Վաւաճ մոմը ձեռքս, մարմնիս բոլոր մակերեսները պատերին քոելով և, յայտնի բան է, հողաշաղախ լինելով, կամաց կամաց իջնում եմ դէպի վայր։

Մի քանի աստիճան իջնելով՝ ահա բաժանուեց մի փոքր անցք դէպի մի մութ սենեակ աշտարակի մէջ։ Յիշեալ մութ անցքից կրկին իջնելով ես դուրս եմ գալիս երկու միմեանց կից մութ սենեակի մէջ, որոնք նոյն աշտարակում յիշեալ սենեակի տակն են։ Նայում եմ շուրջս, նայում եմ բոլոր անկիւնները և չեմ գտնում այլ ևս ոչ մութք և ոչ անցք։ Ուրեմն այս գաղտնի սենեակները գաղտնի պահարաններ են թանկագին իրեղէններ թագցնելու երկրի այն ժամանակի տնապահօլ միջոցով։ Վատ չէր լինիլ եթէ համոզուենք որ սենեակը վանահօր կացարանն է։

Այժմ իջնենք ներքնայարկը։ Այս ի՞նչ հոյակապ կամարաշէն որբատաշ սեղանատներ են։ Վանահօր կացարանը ներքին յարկում ևս բաժանում է սեղանատները երկուսի՝ արեւելեան և արեւմտեան։ Իւրաքանչիւր սեղանատան երկարութիւնը ուրեմն հաւասար է վերին յարկի տաններկու խուցերի երկարութեան։ Սեղանատան կամարակապ առաստաղը երկու կողմից ամրացած է տաններկու որմնափակ սիւների վերայ։ Արեւելեան սեղանատան արեւելեան ծայրում պատի ճակատում շինած է

մի աւագան փոքր խողովակով դէպի դուրս՝ գուցէ կերակուրի մնացորդը կամ ամանների լուացքը դուրս ածելու համար:

Արեւմտեան սեղանատան արեւմտեան ծայրումը աշտարակի մէջ բացւում է մի սենեակ: Սոյնպիսի մի սենեակ կայ արեւելեան սեղանատան արեւմտեան ծայրումը, որ ունի դէպի հարաւ փոքրիկ լուսամուտ, ծածկուած նոյնչափ սալաքարով, որի մէջ տեղ բացած են չորս հատ բոլորակ ծակ՝ հրացանի գնդակի մեծութեամբ: Նորանց միջով հազիւ թափանցում է սենեակի մէջ մի աղօտ լոյս: Ի՞նչ նշանակութիւն պէտք է ունենար այս սենեակը իւր ժամանակ՝ ես բացադրել տկարանում եմ, բայց ուղեկիցներս կարծում էին որ նա պէտք է լինէր մեղու պահելու տեղ:

Արեւելեան սեղանատան արեւելեան ծայրում, աշտարակի մէջ բացւում են երկու կից ընդարձակ սենեակներ: Կից այս սենեակներին կան այլ ևս չորս լայն սենեակներ՝ ծխից սեւացած պատերով, որ ցոյց է տալի թէ նոքա եղել են բազմաթիւ միաբանութեան խոհանոց: Այս են ահա հարաւային պարսպին կից շինութիւնները: Երկու լիովին ամբողջ մնացած սեղանատները մեզ կարծել են տալի, որ նոցանից մինը նշանակուած է եղել երեւի միաբանութեան, իսկ միւսը հիւրերի կամ գուցէ միւս ստոր ծառայողների համար, որ անշուշտ եղել են ոչ սակաւաթիւ:

Անցնենք այժմ եկեղեցու արեւելեան կողմը: Այս տեղ մեզ ներկայանում է մի ընդարձակ կամարակապ շինութիւն, դուռը դէպի արեւմուտք: Սորա արեւելեան պատի մէջ ներսում մի մարմարին խաչքար, վրան դրոշմած ԶԾԹ (959) հայկական թուականը: Այս շինութեան հետ զուգահեռ և նորա երկարութեամբ ձգւում են երեք նոյնպէս կամարակապ շինութիւններ միայն նեղ դիրքով և իրար ու առաջինի հետ դռներով միացած: Սոցանից մինը առաջին մեծ շինութեան հիւսիսային կողմումն է, իսկ երկու կիցը՝ հարաւային կողմումը: Բոլոր շինութեանց կամարաձև առաստաղները բաւականաչափ խոնարհուած են:

Եկեղեցու արեւմտեան կողմում կան մի քանի աննշան կամարակապ սենեակներ՝ մասամբ խոնարհուած: Նոցա կարգում, գետնի մէջ շինած է մի ահագին կրապատ հոր ցորեան պահե-

լու համար:

Որպէս զի բոլորովին վերջացնենք պարսպի միջի զննելի նիւթերը՝ նկատի առնենք նաեւ մի քանի տապանաքարեր, որոնք կարող են տալ մեզ տեղեկութիւն սոյն վանքի պատմութեան մասին: Եկեղեցու արեւելեան կողմում մի տապանաքարի վերայ նկարած է գաւազանը բռնած ձեռք այս՝ անթուական արձանագրութեամբ « Դաւիթ վարդապետ: » Սորա մօտ գրած մի այլ տապանաքար կրում է հետեւեալը:

- « Սոյն այս տապան Պետրոս դիտի,
- « Գոլով տեղեաւ Աստապատցի,
- « Սորին ջանիւք ջուրս բերի,
- « ՌՃԾԶ (1156) թվի
- « Առ Տէր մահուամբ վերափոխի: »

Այս տապանաքարի վերայ նկարած է ինքը Պետրոս վարդապետը ունելով գաւազանը ձախ՝ և խաչը աջ ձեռքում:

Բազմաթիւ միաբանութիւնը անշուշտ պէտքէ ունենար և շատ հանգուցեալներ իւրեանց տապանաքարերով, բայց վերջինները տարաբաղդաբար չեն երևում: Որ գուցէ տային մեզ զանազան պատմական տեղեկութիւններ: Երևի նոքա ծածկուած են աւերակ շինութիւնների քարակոյտի տակ:

Դուրս գանք այժմ՝ պարսպից արտաքին առարկաները զննենելու: Մենք կանգնած ենք արեւմտեան մեծ դարբասի առաջ երեսներս դէպի արեւելք: Դարբասի հիւսիսային պատի առաջ սրբատաշ քարէ կամարի տակ մի հատ խողովակից աղբիւրի ջուրը հոսելիս է եղել քարէ աւազանի մէջ: Իսկ այժմ չկայ և մի կաթիլ ջուր:

Սոյն այս պարսպի մօտ՝ երեք զուգակից, միաչափ երկայն՝ կա մարածածք քարէ շինութիւնները մի հասարակաց գոնով արդէն խոնարհուած են: Դոքա գոմեր են, ուր ընակում էին վանքավառական անասունները: Դոմերը նորոգել է 1739 թուականին նոյն վանքի առաջնորդ Անտոն վարդապետը, որ շինութեանց հարաւային պատի վերայ, արտաքին կողմից թողել է հետեւեալ արձանագրութիւնը:

- « Շնորհաւքն Բրիստոսի,
- « Ի Հայկազեան թվի
- « ՌՃԶԸ (1188) երրորդի,

« Ես առաջնորդ սուրբ ուխտիս »

« Անտոն վարդապետս նորոգեցի »

« Զտեղիք անբանից, վայելումն միաբանաց: »

Այժմ՝ գնանք արևելեան դարբասի կողմը: Աորանից դուրս իսկոյն մեր առաջ կգայ գետնափոր՝ ծածկուած քարաշէն խողով, որով երբեմն ջուր հոսելիս է եղել դէպի պարսպի ներսը:

Ի՞՞՞՞՞՞՞ օտ յիսուն քայլ դէպի արևելք զետեղուած է վանքապատկան ջրաղացը: Նա ամբողջովին քարաշէն է: Զրաղացատունը եղել է կամարակապ, այժմ խոնարհուած, և ունեցել է մի աչք, այսինքն մի քար: Նշանաւոր է նորա նաւի շինութիւնը. նա մի ուղղահայեաց հոր է սրբատաշ քարերով պատած, ինքը կոնաձեւ, ստորին կողմը նեղ, իսկ վերին կողմը լայն, երեք քայլ կամ մի սաժէն տրամագծով: Սա բոլորովին ամբողջ է և ջուրը վաղուց փոխելով իւր ընթացքը՝ հեռացել է դէպի հարաւ:

Այս ջուրը՝ շուրջը քարապատ կաւէ լայն խողովակներով բերած է Թաքեադոնդուրան լեռան արևմտեան կրճքից: Նորա հոսանքի բնական ուղղութիւնը եղել է դէպի հիւսիս արևմուտ, դէպի յիշեալ լեռան ստորոտում ընթացող Ալագեազ գետը՝ հէնց այն ձորով, որ հայերը կոչում են Ղալաբէ յոյ, իսկ թուրքերը Ղաղաբ Դաղաբի, Հոստուն գիւղի արևմտեան կողմում, գետի ձախ ափի վերայ և Շատինու վանքից դէպի հիւսիս: Աւանդութիւնը հաստատումէ որ ոմն Ղազար այգի է տնկել այդ ձորում, ուր այժմ արդէն վայրենացած է ունաբի, կեռասի, կծոխուրի ծառեր, խաղողի որթ և այլն:

Եկեղեցու արևելեան կողմում դրած տապանաքարի արձանագրութիւնը, ինչպէս վերը տեսանք, հաստատումէ թէ 1156 թուականին հանգուցեալ՝ Աստապատցի Պետրոս վարդապետը կամ ըստ արձանագրութեան՝ Դէրը՝ իւր ժամանակին մեծ ջանքով բերել է ջուրը: Պետրոս դիտի բերած ջուրը պէտք է այս իսկ ջուրը լինի, որ բերած է Ղազարի ձորի վերին մասից: Հոստուն գիւղից այժմ ևս երեւում է առուի հետքը ուղղութեամբ արևելքից արևմուտք՝ դէպի Շատինու վանքը:

Զբանցքը այժմ խանգարուած է և ջրի միայն մի մասն հասնում է Շատինու վանքը, այն ինչ մեծ մասը թափւում է կրկին Ղազարի ձորը: Զբանցքի մեծ և լայն կաւէ խողովակները այժմ ևս երբեմն երեւում են հողի տակից Շատինու վանքի

մօտ: Հասան քեանդի հայերը չեն ընդունում որ խողովակները ջրանցքի համար լինէին, այլ բացադրում են նորա թէ Շատինու վանքի ոչխարի հօտը այնքան մեծ է եղել և կաթը առատ, որ Թաքեադոնդուրան լերան լանջում ոչխարները կթել են և կաթը այդ խողովներով սարից հոսեցրել են դէպի Շատինու վանքը, ուր թափուել է այն նաւը և տունը (վերոյիշեալ ջրաղացը) և այս տեղ շինելիս են եղել նորանից պանիր: Ինչ և լինի, այս աւանդութիւնը ցոյց է տալի Շատինու անապատի երբեմնակի հարստութիւնը:

Պարսպից գուրս, նորա հիւսիս—արևելեան կողմում բարձրաւանդակի վերայ մի գերեզմանատան մէջ կան տապանաքարեր և կանգուն խաչքարեր: Վերջիններից առաջինի վերայ գրած է «Խաչս յիշատակ է Զուղայեցի մահտեսի Յակոբ վաճառականին. թվին ՌՃԺ. (1110):» Երկրորդի վերայ «Այս է տապան Բստեցի մահտեսի Պետրոսին:» Բիստ գիւղը Ագուլիսի մօտ է: Մի օրօրօցաձև տապանաքարի վերայ գրած է «Այս է տապան Աստապատցի մահտեսի Պօղոսին:» Մնացած տապանաքարերը արձանագրութիւն չեն ներկայացնում:

Յիշեալ արձանագրութիւնները ցոյց են տալի թէ Շատինու վանքը իւր ծաղկեալ ժամանակ որպիսի նշանաւոր սրբավայր է համարուելիս եղել, որ հեռաւոր տեղերից անգամ պատուաւոր մարդկանց մարմինները բերուելիս են եղել այդ տեղ հողին յանձնուելու: Եթէ այսպիսի օրինակներ եղած են Աստապատից, Զուղայից, Բստից, անշուշտ կլինէին և այլ տեղերից: Շատինու վանքից մինչև Աստապատ է առնուազն—150 վերստ, մինչև Զուղայ—200 վերստ, մինչև Ագուլիս—250 վերստ:

Այսքան մանրամասնութիւնից յետոյ մի նշանաւոր հարց է յառաջ գալի, ո՞ր է Շատինու վանք տանող բերող ճանապարհը: Միթէ բազմաթիւ միաբանութիւնը, նոյն և բազմաթիւ այցելուք անց ու դարձ էին անում այն նեղ, ծուռ և խորթ ճանապարհով, որով մենք բարձրացանք Հասանի գիւղից: Ապա ի՞նչ կարիք կար շինել Ալագեազ գետի վերայ միակամար կամուրջը. Ծառուքի կամուրջ անունով:

Արդարև բազմաթիւ շինութիւններ ունեցող և հարուստ Շատինու վանքը չէր կարող մնալ առանց կանոնաւոր ճանապարհի: Սորան որոնելու համար շօշափենք անդերը և անտառ-

ները, որոնք ձգուում են վանքից դէպի հարաւ, դէպի տաճկա-
բնակ Բէլէի-Լ օւլա՝ գիւղը: Այդ ուղղութեամբ մենք կնկատենք
լայն հարթ ճանապարհի հետքը, որ վանքից գալիս անցնում
է Բէլէի-Լ օւլա՝ տակով դէպի Ալազեազի գետը, դէպի Մատուրի
կամուրջը: Այս ճանապարհը այժմ բոլորովին ձգուած է, տեղ
առ տեղ քանդուած, տեղ առ տեղ վարելահող է դարձած, կամ
ծառերով, մացառներով և խոտերով ծածկուած է: Սորանով
վերջանում է Շատինու վանքի շինութեանց նկարագրութիւ-
նը: Այժմ անցնենք վանքի պատմութեանը:

Արդեօք ի՞նչ պատմական տեղեկութիւն ունինք այս վանքի
վերաբերութեամբ: Ես մինչև այժմ չեմ կարողացել գտնել որ
և է գրական աղբիւր այս մասին և այն կցկտուր տեղեկու-
թիւնները որ պէտք է հաղորդեմ այժմ, քաղուած են արձա-
նագրութիւններից: Ո՛վ է հիմնել այդ վանքը և ե՞րբ: Առաջին
հարցը լուծելու ես անկարող եմ, ըստ որում յիշեալ արձա-
նագրութիւններից ոչինչ չէ երևում: Գուցէ քարակոյտների
տակ կան արձանագրութիւններ կամ տապանաքարեր, որոնք
գուցէ կարողանային բացատրել մեր պահանջը, սակայն քանի
որ այդ ենթադրութիւն է՝ կթողնենք իբրև ենթադրութիւն:

Երկրորդ հարցը լուծելու մտաբերենք եկեղեցու արևմտեան
դրան ճակատի սեւաներիի գրութիւնը, որ եկեղեցին շինուած
է հայկական 1104 կամ փրկչական 1655 թուականին: Սորա
հետևեալ տարին, 1656 թուականին մահտեսի Յակոբ Զուղա-
յեցի վաճառականը հագցնում է այդ դրան վերի պատի մէջ
իւր մարմարին յիշատակարանը: Միւս բազմաթիւ շինու-
թիւնները հաւանական է որ ժամանակակից լինին եկեղեցու
շինութեան կամ յառաջ են եկած փոքր ինչ յետոյ: Եկեղեցու
արևելեան կողմի կամարակապ մեծ սենեակի մարմարին քարի
թուականը 959, եթէ բերովի չէ, եթէ պատահմամբ չէ հագու-
ցած պատում, կատարելապէս հակառակում է իմ վերջին են-
թադրութեանը: Յիշեալ թուականը այն ժամանակ ցոյց կտայ
որ սենեակի շինութիւնը կառուցած է ամբողջ 145 տարի եկե-
ղեցուց առաջ: Սակայն կարծում եմ որ՝ մարմարինը պատա-
հական է:

Մատուրի կամուրջը, որ նոյնպէս պատկանում է Շատինու
վանքին, շինած 1666 թուին, կամ եկեղեցու շինութիւնից ու-

դիզ Կասն և Ռի տարի յետոյ: Սոյն այս շինութիւնից յետո՛ւ տա-
րի յետոյ Նախիջևանի մօտի Աստապատ գիւղացի Պետրոս վար-
դապետը կամ Դէտը մեծ ջանքով բերում է ջուր և ինքը մեռ-
նում է 1707 թուականին: Ամենավերջին արձանագրութիւնը
վերաբերում է 1739 թուականին և պատկանում է գումերը
շինող նոյն ուխտի առաջնորդ Անտոն վարդապետին: Ուրեմն
իմ տեղեկութիւններս 1655ից մինչև 1739 թիւ կազմում են
միայն «Նախն և Նր» տարու ժամանակամիջոց:

Ընթերցողը տեսնում է որ իմ աղբիւրները և հետեւաբար
նոցանից հանած տեղեկութիւնները շատ չնչին են, համարեա՛
որոշակի գաղափար չեն տալի մեզ Շատինու անապատի պատ-
մական կենքի մասին: Օրինակ՝ մենք չիմացանք վանքի հիմնադ-
րութեան բուն պատճառը ո՞վ է. ներկայ եկեղեցին սկիզբն է թէ
հին վանքի տեղ վերանորոգած. ի՞նչ է եկեղեցու անունը, բացի
յիշեալ Սարգիս, Պետրոս և Անտոն վարդապետները էլի ո՞վ
են եղել այստեղ միաբանութեան առաջնորդներ. ո՞րքան միա-
բանութիւն է եղել, ի՞նչ անցեալ և վերջ է ունեցել նա. և այլն
և այլն: Տարօրինակ երևոյթ. եկեղեցու շինութիւնը մեզանից
ընդամենը 222 տարի առաջ և վերջին արձանագրութիւնը ըն-
դամենը 138 տարի առաջ (հաշուելով 1877 թուից), միով բա-
նիւ մեր ժամանակներից այդքան մօտ գոյութիւն ունեցող նը-
շանաւոր Շատինու վանքը այսօր չունի մեզ համար ոչ պատմու-
թիւն, ոչ տեղեկութիւն և ոչ աւանդութիւն:

Միաբանութեան թիւը գոնէ մօտաւորապէս որոշելու հա-
մար բաւական է ուշադրութեան առնել վանքի շինութեանց
բազմութիւնը: Դարաւազեազի աւերակ և շէն բազմաթիւ վոն-
քերից և ոչ մինը չունի այն շարեշար ամբարները, սեղանատ-
ները, խուցերը և այլն, որպիսիք այժմ ներկայացնում է մեզ
Շատինու վանքը: Սա ունեցել է երկու մեծ սեղանատուն,
քսանեւորս խուց, տասնեհինգ մեծ և փոքր սենեակ, ե-
րեք գոմ, մի աղբիւր, մի ջրաղաց, մի լայն ցորենահոր, գուցէ
և աւելի շատ բաներ: Ողբա կենդանի ապացոյց են որ վանքը
ունեցել է բազմաթիւ միաբանութիւն: Եթէ Շաբին, Շաբն,
կամ ինչպէս այստեղ շատերը արտասանում են Շաբանց բառերը
արտադրենք շաբ բառից, այս նոյնպէս ապացոյց կարող է լինել
միաբանութեան բազմութեան: Սակաւաթիւ միաբանութիւնը

չէր ունենալ այդքան շատ կ'սցարաններ:

Միաբանութեան թիւը առաւել որոշակի իմանալու համար ես ընթերցողի ուշադրութիւնը հրաւիրում եմ ի՞նչ նամակումս նկարագրած Մասիսի կամրջի արձանագրութեան վերայ, որի մէջ Շատինու անապատի առաջնորդ Սարգիս վարդապետը գրում է. «Միաբանեցաք ձեռնադրութեամբ Դ (90) միաբանիս... և այլն»: Ուրեմն յիշեալ արձանագրութիւնը որոշակի հաստատում է որ միաբանութեան թիւը 1666 թուականին եղել է Խնուս: Ինչու՞նչ անձինք կազմում էին միմիայն միաբանութիւնը. բայց որքան էին դորանց ծառաները, խոհարարները, երկրագործները, տուտրածները, հովիւները, ձիապանները, այգեպանները, ջրաղացպանները և այլ կողմնակի մարդիկ, որոնք կազմում էին միաբանութեան երկրորդ օղակը: Սոքա ևս պէտք է կազմէին նշանաւոր թիւ:

Շատինու անապատը իւր ժամանակ հաւանական է որ մշակելիս լինէր իւր շրջապատ լեռնավայրերը և գուցէ Հասանի գիւղի գետածորը: Սորան ապացոյց է վերը յիշած պտղատու ծառերի և խաղողի որթի վայրենացած այգիները, որոնք այժմ իբրև վայրենի անտառ պատկանում են պետական գանձարանին: Շրջակայ վարելահողերը նոյնպէս գանձարանի սեփականութիւն են, այսինքն մասնաւոր անձանց սեփականութիւն չեն: Նոքա մշակւում են Հասանքեանդի, Բիւլբիւլ օլանի և մասամբ Սրթաքեանդի բնակիչների ձեռքով:

Պարզ է ուրեմն որ գուցէ հարիւր տարուց ոչ աւելի միաբանից առաջ բազմահարուստ, բազմաշէն, բազմամարդ և շրեւ Շատինու անապատը այսօր չունի ոչ մի կտոր հող, ոչ մի ծառ, ոչ մի կաթիլ ջուր, ոչ մի տէր, այլ անտէր, անտիրական, աւերակ դարձած շարունակում է անգաղար իւր ինքնակործանումը մինչև կհաւասարուի գետնի հետ և այս տողերը գրելուց մի քանի տասնեակ տարիներէից յետոյ որ և է հետաքրքիր ճանապարհորդ այցելելով յիշեալ վանքին, նորս այժմեան կիսաւեր շինութիւնների տեղ կգտնի և ոչ մինը իմ նկարագրածներից, այլ լոկ կոյտ կոյտ քարեր: Այս է հայ ազգի հնութեանց ճակատագիրը:

Շատինու վանքին վերջնական հրաժեշտ տալուց առաջ յիշեմ այստեղ մի հանգամանք, որ իւր ժամանակ գուցէ փոքր

ինչ լուսաբանի այս վաճառի պատմութիւնը: Հանգամանքը այս է: Ինչ պատմում էին Հասանի գիւղում, որ մի քանի տարի առաջ Թիֆլիզից եկել էր այստեղ մի ոմն հայ Շատինու վաճառի սահմաններում թագուցած գանձ սրտնելու: Հայը իւր հետախուզութեան մէջ առաջնորդւում էր այն ցուցմունքով, որ տուել էր նորան Թիֆլիզաբնակ Շադինեանց ցեղի մի անդամ, հաւաստիացնելով որ իւրեանց Շադինեանց նախնիքը եկած են Թիֆլիզ Դարալագեազի Շատինու անապատից, որից և ստացել են իւրեանց ազգանունը: Կայ արդեօք որ և էպատմական կապ Շատինու անապատի և Թիֆլիզի Շադինեանց ցեղի ծագման մէջ, այդ շատ հետաքրքիր է՝ եթէ այդ հարցը հետազօտեն այդ ցեղի պատուելի անդամները:

Հրաժարական տալով Շատինու վաճառին ես նորից իջնում եմ վերը յիշած նեղ ճանապարհով դէպի Հասանի գիւղը և Ալագեազ գետի հակառակ ընթացքով գնում եմ դէպի Հոստուն գիւղը:

ՔԱԶՐԵՐՈՒՆԻ.

ԽՈՍՏՈՎԱՆՈՒԹԻՒՆ ԳՐԻԳՈՐ ԵՊԻՍԿՈՊՈՍԻ ԶԱՔԱՐԵԱՆՑ

Բնասարաբիոյ Գրիգոր Եպիսկոպոսի Զաքարեանց խոստովանութեան գիրը, որ ստացած է խմբագրութիւնս, հարկ համարեց հրատարակել իրրե գրուածք, որ բաւական լոյս է ձգում ներկայ դարուս առաջին տարիներում տեղի ունեցած իրողութեանց վերայ, որոնք վերաբերում են մեր եկեղեցւոյ պատմութեան:

Եւաջի ամենասուրբ Երրորդութեան, ստոյգ և անպատրուակ խոստովանութիւնս՝ որպէս յայտնի է Եստուծոյ, յայտնի լիցի և առաջի մարդկան:

Ի 1800 թուոյն մինչ համահաճութեամբ կայսերն Պօլոսի և Տէրութեան Օսմանեան, հոգւոր Հայրն իմ Յովսէփ Սրբազան Եպիսկոպոսն Ռուսաստանու ամենայն Հայոց իշխանազն Երկայնաբազուկ Արղութեանց, և կաւալեր սրբոյն Աննայի առաջնորդութեան, ընտրեցեալ եղև Կաթուղիկոս ամենայն Հայոց, ընտրեալ զիս ի միջոյ վեց վարդապետաց իւրոց լինել փո-